

Поліцейські приписи та свавілля щодо "Товариства поступового" львівських друкарів лише на певний час спричинили пригніченість, страх, безпорадність і невизначеність щодо подальших дій у робітничих лавах. Натомість реальне становище спонукало спілчан до радикалізації, посилювало прагнення довести до логічного завершення розпочату боротьбу.

Список використаної літератури

1. *Bober A. W. Historia drukarń i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie / Adam Wiktor Bober. — Lwow: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1926. — 242 s.*
2. *Bednarski S. Materiały do historii o drukarniach w Polsce, a mianowicie o drukarniach lwowskich i prowincjonalnych / S. Bednarski. — Lwow : Nakładem i drukiem autora, 1888. — 136 s.*
3. *Cennik Lwowski // Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p. — № 11. — 15 czerwca 1889.*
4. *Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie / Fryderyk Papée. — Lwow : Gmina Król. Stoł. Miasta Lwowa, 1894. — 214 s.*
5. *Sprawozdania z czynności Towarzystw // Czcionka. — № 12. — 17 czerwca 1872.*
6. *Sprawozdania z czynności Towarzystw // Czcionka. — № 6. — 16 marca 1872.*
7. *Podziękowanie // Czcionka. — №24. — 19 września 1872.*
8. *Czcionka. — № 12. — 17 czerwca 1872.*

9. *Kronika świata drukarskiego // Czcionka. — № 27. — 9 października 1872.*
10. *Czcionka. — № 35. — 4 grudnia 1872.*
11. *O rozwiązaniu Towarzystwa Postępowego // Czcionka. — № 1. — 4 stycznia 1873.*
12. *Dzień 31-go grudnia 1872 // Czcionka. — № 2. — 9 stycznia 1873.*

В статтє сдєлана попытка проаналізувати ситуацію в середє профсоюзів львівських печатників, що привело к образованію "Общества постепенного". Акцентировано на важном значенні профсоюзної організації в системє зашиты економіческих інтересов рабочих края, особенностях развития профессионального движения в условиях полиэтнического общества Галичины во II половине XIX века.

The article attempts to analyze the situation in the union of Lviv printers, which led to the formation of a "Graduate Society". The emphasis is placed on the importance of trade unions in the system of protecting the economic interests of the workers of the region, the peculiarities of the development of professional movement in the conditions of the polyethnic society of Galicia in the second half of the nineteenth century.

Надійшла до редакції 1 грудня 2017 року

УДК 930.2:[098.1:351.751.5](477)"192/193"

Лариса Дояр,

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник Державного архіву друку
Книжкової палати України

Практика заборони книжок в УСРР (1919—1937 рр.): історіографічний аспект

У статті порушено проблему заборони книжок у Радянській Україні в міжвоєнний період (1920—1930-ті рр.), коли в республіці панував режим диктатури пролетаріату, проголошений першою Конституцією УСРР від 10 березня 1919 року і умовно трансформований у режим соціалістичної демократії згідно з третьою Конституцією УСРР від 30 січня 1937 року. Досліджено історіографію питання щодо встановлення ідеологічного контролю над суспільством, організації цензури, практики вилучення та знищення неприйнятних для влади книжок, проаналізовано відповідний понятійний апарат, оцінено сутність процесів, пов'язаних із гонитвою та переслідуванням книжок.

Ключові слова: політична цензура, ідеологічний контроль, списки заборонених книжок, репресії, Великий терор.

Спочатку було Слово... Ця загальновідома сакральна сентенція, на жаль, завжди наражалася на проблему виживання Книги як такої. При цьому переслідуванням піддавалися не тільки книгодруки, а й рукописи, виконані на давньоруському пергаменті. Згадаємо лише "Ізборник Святослава", що у далекому XI ст. містив список заборонених книжок. І це при тому, що від часів зародження цивілізацій і до появи електронної альтернативи фіксації та збереження думок,

Книга залишалася єдиним повноцінним вмістилищем оприлюднених за допомогою пера інтелектуальних констатацій людства.

З особливими зусиллями до власного читача Слово пробивалося у часи диктаторських режимів, зокрема за доби диктатури пролетаріату, яка в Україні тривала впродовж 1919—1937 рр. — у період між першою (від 10 березня 1919 р.) та третьою (від 30 січня 1937 р.) Конституціями УСРР-УРСР. Відомий український

літератор і видавець Антін Крушельницький яскраво змалював тогочасні скрутні умови, за яких мусив працювати письменник "у соціалістичному устрої" [13, с. 43]. Практика заборони книжок не припинялася впродовж усього існування СРСР з його монополією на думку і тотальним ідеологічним контролем над суспільством. Тимчасове послаблення механізмів тиску породило унікальні явища шістдесятництва і плюралізму кінця 1980-х рр.

Слід зазначити, що у житті радянської Книги завжди не спрацьовувало прислів'я про "платок", який не накинеш "на роток". І наразі прикро усвідомлювати, що без упину поширюються лише брудні плітки, однак цінний за змістом книгодрук може так і не знайти вдячного читача, бо був прихований від громадського загалу жорстокими руками виконавців владної волі.

Разом із забороненими книжками у небуття йдуть й імена видатних майстрів Слова. Справі їх відродження варто присвятити життя тим науковцям, які прагнуть забезпечити не удавану, а справжню вагомість і суспільну затребуваність власним працям. Відроджуючи ім'я, реанімуємо Пам'ять і поновлюємо у правах оприлюднене ним знання, творчий набуток, почуття, рефлексію, прогноз тощо. Благородність цієї справи, її наукова та громадська значущість — поза будь-яким сумнівом.

Проблему переслідувань Слова досліджували чимало вітчизняних науковців. Популярним напрямом їх розвідок стало вивчення діяльності царської цензури на теренах підконтрольної України. Зокрема, О. Каракоз дослідила витоки бібліотечної цензури в Україні [9, с. 33—37], О. Кирієнко — військову цензуру в роки Першої світової війни [12]. Але найбільший інтерес у вітчизняних дослідників викликає радянська цензура. Цій проблематиці присвячено ґрунтовні праці О. Федотової, яка дослідила історію політичної цензури друкованих видань в УСРР-УРСР на етапі усього їхнього існування [19; 20, с. 45—47]; В. Бабюха, який висвітлив політичну цензуру як форму ідеологічного контролю в Україні у міжвоєнний період [1]; О. Каракоз, котра розглянула бібліотеку як складову частину радянської ідеологічної системи, розкрила сутність та форми прояву цензури у публічних бібліотеках України (1917—1939), дослідила процес формування методів радянської бібліотечної цензури, її зміст, особливості та застосування у біографічних виданнях [10]; В. Масненко, який вивчав цензуру 1920-х рр. в УСРР як систему, інституцію і репресивну політику [14, с. 81—90].

Увагу вітчизняних дослідників також прикуто до проблеми гоніння на вже надруковані видання. У цьому напрямі фундаментальні дослідження мають Я. Ісаєвич [7—8], С. Білокінь [2—5], В. Очеретянко [15—16]. Питання заборони та вилучення з обігу "небезпечних" книжок досліджували Т. Ківшар [11], Б. Грановський [6, с. 45—47], В. Ченцов [21, с. 12—22]. Список винищених у 1930-х рр. видань Всеукраїнської академії наук свого часу підготувала професорка історії в еміграції Н. Полонська-Василенко [17, с. 23—25]. Питання застосування цензури і практики вилучення і

знищення друкованих видань розкрито у підручнику з історії видавничої справи М. Тимошика [18].

Варто зазначити, що Я. Ісаєвич розглянув проблему заборони книжок у хронологічній послідовності — від давніх до новітніх часів [7]. Концептуально, у коло його дослідження увійшли як релігійні (апокрифи), так і політичні трактати (наприклад, заборонені праці В. Леніна, присвячені Україні) [8]. С. Білокінь вивчав проблему масового терору в СРСР як форми державного управління [3], висвітлив аспекти винищення книжок, виданих упродовж 1920—1941 рр., розкрив механізми їх заборони на стадії друкарської верстки та тиражування, дослідив радянські покажчики заборонених книжок, здійснив поекземплярний аналіз вагомих радянських книгодруків [2, с. 223—236], забезпечив персоніфікацію цієї теми, докладно розглянувши постаті Миколи Зерова [4, с. 8—9] і Федора Ернста [5, с. 4—19]. Окрім того, автор змалював непересічну долю окремих видань, історію їх неймовірного порятунку від неминучого знищення [2, с. 226—229]. В. Очеретянко проаналізував діяльність утвореного В. Леніним Революційного трибуналу друку, до повноважень якого входили накладання штрафу, громадський осуд, призупинення видань, конфіскація друків і майна друкарень, позбавлення волі чи політичних прав, виселення зі столиці або певних місцевостей республіки, а також навіть приклади діяльності цензури у Катеринославській губернії [16, с. 70—79]. В. Ченцов висвітлив діяльність органів політконтролю, які спостерігали за роботою друкарень, книжкових складів, магазинів, переглядали всю друковану продукцію, включно з афішами, марками тощо; навіть схему взаємодії органів заборони, зокрема: всі рукописи, які здавали до друку, мали містити дозвіл Головліту — органу радянської цензури; набрані гранки надавали представникам органів політконтролю, які звіряли їх з матеріалом, підписаним Головлітом або на власний розсуд виправляли чи викреслювали текст, якщо матеріал не підлягав цензурі цього органу [21, с. 13—17]. Т. Ківшар [11], Б. Грановський [6, с. 45—47] дослідили діяльність окремих видавництв, зокрема й емігрантських, що постачали книгодруки в УСРР, і на їхньому прикладі представили механізм дії нечуваної за суворістю політичної цензури в Радянській Україні 1920-х рр.

На тлі наведених досліджень автор ставить за мету проведення узагальнювального аналізу наявної історіографії з проблеми заборони друкованої продукції у Радянській Україні, вивчення заборони книжок як ідеологічно вмотивованого явища, встановлення його ролі у суспільному житті та визначення історичних наслідків гоніння на Книгу.

Наукова новизна пропонованого дослідження полягає у розмежуванні понять цензури і заборони друкованої продукції. На наш погляд, заборона книжок у Радянській Україні була наслідком провальної роботи системи ідеологічного нагляду за громадською думкою. Недосвідчені працівники радянського апарату цензури, особливо у міжвоєнний період, були не в змозі працювати на випередження, не могли і не шукали порозуміння з авторами, не узгоджували

тексти і не радили способи їхнього оприлюднення відповідно до тодішніх ідеологічних вимог, не рятували авторів та їх право на власне, бодай обмежене, інтелектуальне волевиявлення, а вважали за ліпше заборонити вже надруковану працю, піддавши, таким чином, авторів єзуїтському знущанню — новенька книга вже шелестіла аркушами і пахла свіжою фарбою, а її задоволений автор позбавлявся навіть надії на громадське визнання та популярність. Не менш жорстокою була й заборона вже відомої книжки, коли вона раптово ставала крамольною і вилучалася з обігу, а її автор зазнавав публічного цькування і переслідування, що у роки Великого терору призводило до арешту і смертельного вироку. Зі зростанням фахового рівня радянської цензури обсяг заборонених книжок, звичайно, зменшувався, бо неприйнятні для політичного режиму погляди, втілені на папері, навіть не доходили до друкарень, домашні друкарські машини тривалий час перебували під наглядом, невідповідні думки своєчасно піддавали ідеологічній кореляції та вивіренню, а у разі незгоди їх автора відправляли лікуватися до психіатричної лікарні. Безумовно, і за часів "розвинутого соціалізму" радянська система ідеологічного контролю також "давала брак", завдяки чому поширилися і знайшли власних читачів праці "самвидаву".

Загалом, практика заборони друкованої продукції в УСРР стала результатом недолугості радянської цензури, яка, попри тотальну комуністичну політизацію суспільства, принаймні у міжвоєнний період, не сформувала універсально діючої моделі внутрішнього цензурування і допускала недогляд на рівні відповідних державних структур. Інакше кажучи, навіть в умовах тотального комуністичного виховання були автори, які писали не те й не так, а відповідні структури не встигли накласти табу на їх діяльність. Тож на допомогу провальній цензурі приходила ганебна, жорстока і водночас кумедна практика заборони книжок, коли через інтелектуальну обмеженість горе-контролерів із книгообігу вилучали ідеологічно цнотливі видання: зокрема, 1925 р. були заборонені "Вибрані білоруські казки" Я. Коласа, єврейський відривний календар, твори "Ткалі", "Битий шлях", "Творці майбутнього" Онищенко, "Жовтнева казка" Ю. Будяка, "Гуцульські образки" Г. Хоткевича, "Кіт у чоботях" Ш. Перро і навіть наукова праця Є. Патона "Залізні мости" [21, с. 15].

Зауважимо, що у понятійному сенсі, цензура має значно ширший контент: під її пильне око потрапляють не тільки рукописи і потенційні друки, а й приватне листування, особисті щоденники тощо. Проте заборона книжок, порівняно з цензурою, є більш жорстоким, безапеляційним і непередбачуваним заходом, що унеможливує поширення інтелектуального продукту, його громадське обговорення й популяризацію. Якщо цензура — це перепона, котру за певних обставин ще можна обійти через пом'якшення трактувань, вербальних реверансів у бік влади, камуфляжу думки під товстим шаром алегорії, то заборона книжки означає її неминучий арешт у спецховищах (у разі, якщо йдеться про великі бібліотеки) або

фізичне знищення (коли книжка вилучається з обігу у книгарнях, невеликих бібліотеках тощо).

Водночас між цензурою та забороною книгодруків у практиці суспільного життя в УСРР є й спільні риси, що дає дослідникам підстави ототожнювати ці явища, потрактовувати їх як синонімічні, синергуючи в єдиний процес. Йдеться про те, що всі об'єкти дій цензури, фігуранти переслідувальних справ і жертви вилучення та знищення книжок врешті-решт опинялися в єдиній могилі, як у переносному, так і в прямому сенсі слова. Згадаємо лише місце страти Сандармох у Карелії, де було знищено не тільки авторів заборонених книжок, а й редакторів, керівників видавництв, тобто людей, котрі за функціональним обов'язком якщо не співпрацювали, то принаймні перетиналися зі структурами радянської цензури. Разом із поетами і письменниками (Михайлом Яловим, Миколою Кулішем, Василем Атаманюком, Миколою Зеровим, Валер'яном Підмогильним, Валеріаном Поліщуком, Павлом Филиповичем, Марком Вороним та ін.) у холодній листопадовій могилі 1937 року опинилися голова Головна науки УСРР, голова Держвидаву УСРР Юрій Іванович Озерський (1896—1937), редактор Держвидаву Клим Лаврентійович Поліщук (1891—1937), помічник редактора економічного відділу Партвидаву ЦК КП(б)У Степан Михайлович Попович (1887—1937), редактор журналу "Життя і революція" Євген Йосипович Черняк (1895—1937), голова Київського міськкому Спілки письменників УСРР Олексій Денисович Рублевський (1904—1937), книговидавець, літератор Антін Крушельницький (1878—1937).

На основі проведеного аналізу історіографії значимо: 1) більшість авторів ототожнюють поняття цензури і заборони, не занурюючись у їх відмінні й спільні риси; 2) у практиці заборони книгодруків фактично не досліджено регіональну специфіку; 3) історіографічний загал не містить порівняльного аналізу заборон за видавництвами, галузями, тематикою, іменами тощо; 4) у наявній літературі не простежено подальшу долю книги, її автора, порушених ним питань.

В історіографії окресленої проблеми, на наш погляд, варто виокремити кілька напрямів дослідження, а саме: 1) загальні праці про радянську практику заборони друкованого слова в Україні (становлення відповідних владних структур і виконавчих органів, підготовка кадрів, формування принципів та змісту роботи цензорів і наглядачів за друкованою продукцією, забезпечення комунікації з громадською думкою тощо); 2) праці про заборону наукової та навчальної літератури; 3) дослідження, присвячені переслідуванню майстрів художнього пера.

Отже, *перспективними* напрямами дослідження порушеної проблеми вважаємо констатацію окремішності заборони книгодруків як самостійної ланки у діяльності органів ідеологічного контролю; встановлення специфіки проведення заборон за різних історичних та регіональних умов; з'ясування питання щодо кількісних показників процесу заборони та вилучення, а саме: книжки якого змісту зазнали найбільших гонінь та які видавництва постраждали най-

більше; персоніфікацію та воскресіння заборонених колись ідей як витворів наукового, дидактичного чи творчого інтелектів.

Список використаної літератури

1. *Бабюх В. А.* Політична цензура в Україні в 1920—1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук / Бабах Віталій Антонович ; Національна академія наук України, Ін-т історії України НАН України. — Київ, 2007. — 290 с.
2. *Білокінь С. І.* Із практики поекземплярного дослідження українських совецких видань / С. Білокінь // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : зб. наук. праць / Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. — Львів, 2008. — Вип. 1 (16). — С. 223—236.
3. *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. — Київ : НАНУ, 1999. — 448 с.
4. *Білокінь С. І.* Микола Зеров / С. Білокінь // Літературна Україна: газета письменників України. — Київ, 2013. — 25 квітня. — № 17. — С. 8—9.
5. *Білокінь С. І.* Місце Федора Ернста в історії культури ХХ століття / С. Білокінь // Пам'ятки України: історія та культура : науково-популярний ілюстрований журнал / Міністерство культури України. — Київ, 2012. — № 10 (180). — С. 4—19.
6. *Грановський Б.* Видання товариства "Дзвін" у Відні за 1919—1920 / Б. Грановський // Книжник. — 1992. — № 4. — С. 45—47.
7. *Ісаєвич Я. Д.* Україна давня і нова: Народ, релігія, культура: статті і нариси / Я. Д. Ісаєвич. — Львів : Вид-во Ін-та українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. — 335 с.
8. *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Ісаєвич. — Львів : Вид-во Ін-та українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.
9. *Каракоз О. О.* Витоки бібліотечної цензури на Україні / О. О. Каракоз // Вісник Книжкової палати. — 2002. — № 6. — С. 33—37.
10. *Каракоз О. О.* Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917—1939) / О. О. Каракоз. — Київ : Ліра-К, 2015. — 180 с.
11. *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923) / Т. Ківшар. — Київ : Логос, 1996. — 339 с.
12. *Кирієнко О. Ю.* Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 — жовтень 1917) / О. Ю. Кирієнко. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. — 366 с.
13. *Крушельницький А.* Письменник у соціалістичному устрої / А. Крушельницький // На переломі (Відень). — 1920. — Чис. 4/5. — 1 квітня. — С. 43.
14. *Масненко В.* Цензура в Підрадянській Україні 20-х років: система, інституція, репресивна політика / В. Масненко // Сучасність. — 1997. — С. 81—90.
15. *Очеретянко В. І.* Загратована думка / В. І. Очеретянко. — Київ : Рідний край, 2000. — 150 с.
16. *Очеретянко В. І.* Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством / В. І. Очеретянко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1—2. — С. 70—79.
17. *Полонська-Василенко Н.* Список видань АН, знищених у 1930-х рр. / Н. Полонська-Василенко // Книжник. — 1991. — № 4. — С. 23—25.
18. *Тимошик М. С.* Історія видавничої справи : підручник / М. С. Тимошик. — Київ : Наша культура і наука, 2003. — 495 с.
19. *Федотова О. О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917—1990) / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — Київ : Парламентське вид-во, 2009. — 350 с.
20. *Федотова О. О.* Політична цензура в УСРР-УРСР: практика обмеження друкованої продукції / О. О. Федотова // Вісник книжкової палати. — 2012. — № 2. — С. 45—47.
21. *Ченцов В. В.* Табу — на думку. Заборона — на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ / В. В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 12—22.

В статтє поднята проблема запрета книг в Советской Украине в межвоенный период (1920 — 1930-е гг.), когда в республике царил режим диктатуры пролетариата, провозглашенный первой Конституцией УССР от 10 марта 1919 года и условно трансформированный в режим социалистической демократии в соответствии с третьей Конституцией УССР от 30 января 1937 года. Исследована историография вопроса относительно установления идеологического контроля над обществом, организации цензуры, практики изъятия и уничтожения неприемлемых для власти книг, проанализирован соответствующий понятийный аппарат, оценена сущность процессов, связанных с гонением и преследованием книг.

This article raises the problem of prohibiting books in Soviet Ukraine during the interwar period (1920—1930's), when the republic ruled the regime of the dictatorship of the proletariat proclaimed by the first constitution of the Ukrainian SSR on March 10, 1919 and conditionally transformed into a regime of socialist democracy in accordance with the third constitution of the Ukrainian SSR January 30, 1937. The author studied the historiography of the issue of establishing ideological control over society, organizing censorship, the practice of extracting and destroying unacceptable books, and analyzing the relevant conceptual apparatus, and evaluating the essence of the processes associated with the persecution and persecution of books.

Надійшла до редакції 10 січня 2018 року